

VERESS EMŐD

Tulajdon, felügyelet, identitás. Az erdélyi szász autonómia felbomlása és a közösségi vagyon sorsa (1876–1937)

Property, Oversight, Identity: The Dissolution of Transylvanian Saxon Autonomy and the Fate of Communal Property (1876–1937)

Abstract: The study follows the dismantling of Transylvanian Saxon autonomy from the 1876 county reform to the 1937 dissolution of the Saxon University, foregrounding property law. It shows how Act XXXIII of 1876 integrated the Saxon Seats and the Königsboden into counties, while Act XII of 1876 recast the Universitas Saxonum as a government-supervised cultural estate manager. The analysis reconstructs the legal mechanics that narrowed municipal and corporate control over communal assets and re-channelled governance through ministerial oversight. After the 1918–1919 change of sovereignty and Transylvania's incorporation into Romania, the 1921 agrarian reform further reduced the asset base and room for self-government. The Romanian decree of 1937 then partitioned the remaining estate between the Evangelical Church and a Romanian cultural foundation, closing also the period of limited cultural self-administration.

Keywords: Transylvanian Saxons, Universitas Saxonum, autonomy dismantling (1876), communal property, agrarian reform (1921), 1937 dissolution

Összefoglaló: A tanulmány az erdélyi szász autonómia felszámolását követi az 1876-os megyerendezéstől a Szász Egyetem 1937-es feloszlatásáig, a vagyoni jogi szempontokat előtérbe állítva. Bemutatja, miként olvasztotta be az 1876:XXXIII. törvény a szász székeket és a Királyföldet a vármegyékbe, míg az 1876:XII. törvény az Universitas Saxonumot kormányzati felügyelet alatt álló közművelődési vagyonkezelővé alakította. Az elemzés rekonstruálja azokat a jogi mechanizmusokat, amelyek szűkítették a városi és korporatív ellenőrzést a köztulajdon felett, és a kormányzást miniszteri felügyeleti csatornára terelték. Az 1918–1919-es impériumváltást és Erdély Romániához csatolását követően az 1921-es agrárreform tovább apasztotta a vagyoni alapot és az önkormányzati mozgásteret. A román 1937-es rendelet ezután az evangélikus egyház és egy román kulturális alap között osztotta fel a megmaradt vagyont, lezárva a korlátozott kulturális öngazgatás időszakát is.

Kulcsszavak: erdélyi szászok; Universitas Saxonum; autonómia felszámolása (1876); köztulajdon; agrárreform (1921); 1937-es feloszlás.

1.

A kiegyezést követően a magyar állam a modernizáció, egységesítés és jogegyenlőség céljával felszámolta a szász autonómiát, amely az Andreanumban (II. András, 1224) gyökerezett, és Mátyás 1486. évi megerősítő és területileg kiterjesztő intézkedései nyomán nyerte el újkori formáját (az Universitas Saxonum létrejöttével, széles önkormányzati, igazságszolgáltatási, tisztségválasztási és adóztatási jogkörökkel). A megszüntetés jogi alapját elsősorban az 1876. évi XXXIII. törvénycikk adta.¹ Tanulmányom célja a szász autonómia – majd maradványai – felszámolásának bemutatása tágabb összefüggésben, különös tekintettel a vagyoni jogi kérdésekre.

2.

A szász autonómia megszüntetése mint cél már korábban is felmerült, a felvilágosult abszolutizmus politikája is követett hasonló célokat. II. József a birodalmi központosítás jegyében 1781-ben bevezette a „koncevilitást” (a nem szászok szászföldi birtokszerzése, a szász városokba való beköltözés joga), 1784-ben pedig feloszlatta a szász Universitást és lefoglalta vagyonát; a visszarendeződés 1790-ben következett be (II. József reformjainak visszavonása). Ezek az első, látványos törések a középkori autonómiában. A „koncevilitás” pedig gyakorlatilag 1790 után is fennmaradt, véglegessé vált, *„ettől fogva a szász városok és falvak elvesztették kizárólagos szász jellegüket”*.²

Az 1848–49-es forradalom idején a magyar–szász viszony nem volt konfliktusmentes.³ Fegyveres és politikai konfliktusok is zajlottak a magyarok és az erdélyi szászok között, és a szász elit túlnyomó része – különösen az Universitas Saxonum vezetése és a nagyobb szász városok polgárőrségei – inkább a bécsi (Habsburg) kormányzattól remélte státusuk és autonómiájuk megőrzését. Ugyanakkor a szász társadalom nem volt egységes: voltak közvetítő, mérsékeltebb hangok is, de a döntő politikai mozgás a Habsburg-oldalhoz kötötte a szász többséget. A konfliktus nem csupán retorikai síkon zajlott: 1849. március 11-én Bem tábornok csapatai Nagyszebennél (a császár erdélyi főhadiszállásánál) döntő győzelmet arattak az osztrák katonasággal, az orosz segédcsoportokkal és a szász nemzetőrséggel szemben – ez jól mutatta, hogy a szász polgárőrségek a Habsburg-katonai struktúra részeként léptek fel a magyar forradalmi hadsereg ellen. Hasonlóan éles összecsapások zajlottak Brassó körül is, amelyet Bem többször

1 Fazakas, 2021, 58–59.

2 Név nélkül, 1966, 8. Az eredetileg Münchenben megjelenő *Der Europäische Osten* német folyóirat 1966 márciusában megjelent „erdélyi szász számából” lefordított szöveg; a közreadó (Amerikai Erdélyi Szövetség) szerint a német folyóirat „cikkeit főleg Erdélyből nemrég Németországba kivándorolt szász szerzők írták, többnyire magyarellenes élel. Az alábbiakban egy magát meg nem nevező szász cikket ismertetjük, amely bár egyoldalúan elfogult és részben igazságtalan a régebbi magyar kormányzat felé, de a jelenlegi erdélyi helyzetet híven látszik vázolni.” Részletekről lásd Sárközi, 1963, 49; Dragoman, 2007, 63.

3 Részletekről lásd Sárközi, 1974.

is elfoglalt 1849 folyamán. A korszak erdélyi erőszakspirálja etnikailag vegyes civil áldozatokat is követelt (magyar, román és kisebb számban szász áldozatokkal is), ami jelezte: a háború polgárháborús jelleget is öltött.⁴

A szász politikai pozíció kulcsa az volt, hogy 1848 tavaszán a magyar országrészhez való unió (amelyet a kolozsvári erdélyi országgyűlés kimondott) a szászok szemében a saját középkori eredetű kollektív kiváltságaikat és az Universitas korporatív önkormányzati rendszerét fenyegette. A szász vezetés 1848. április 25-én Nagyszebenben terjedelmes emlékiratot fogadott el az unió ellen, és azt az uralkodóhoz juttatta el; a városi-kereskedői elit jelentős része pedig a rend helyreállítását és jogaik garanciáját Bécestől remélte. A bécsi katonai parancsnokság és a szász elit között 1848 őszétől erősödő együttműködés alakult ki; mindezt az is befolyásolta, hogy a román felkelő csapatok (például Avram Iancu csapatai) szintén osztrák oldalról kaptak legitimitást és támogatást a magyar forradalmi kormánnyal szemben. A szembenállás erkölcsi-politikai tragikumát jelzi Stephan Ludwig Roth szász lelkész esete is: a nemzetiségi jogok követeléséről ismert, mérsékelt hangú közíró 1849. május 11-én Kolozsváron magyar rögtönítélő bíróság által elrendelt és végrehajtott kivégzése a szász közvéleményben mély nyomot hagyott, és tovább erősítette a magyar forradalommal szembeni bizalmatlanságot.⁵

Az 1848–49-es forradalmat (és az uniót) követően az osztrák neoabszolutizmus idején Erdély külön koronatartomány lett, amelyben a régi rendi-területi berendezkedés (székek rendszere) ténylegesen a háttérbe szorult. A Szász Egyetemet 1852-ben állították vissza, és sor került a szász gróf megválasztására is.

Kifejezetten érdekes a Nagyszebenben tartott utolsó erdélyi országgyűlés: 1863. július 15-től 1864. október 29-ig tartott, és széles nyelvi jogokat kodifikált, a magyar, német és román nyelvet egyenjogú hivatalos nyelvként ismerve el a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. A törvényhozás ezzel együtt a „Natio Transylvanica” keretében négy egyenjogú politikai és kulturális „nemzetet” (magyar, székely, szász,

4 Lásd Fazakas, 2021, 104–115.

5 Stephan Ludwig Rothot (1796–1849) a kolozsvári magyar forradalmi hatóságok állították haditörvényszék elé. A vád lényege „államellenes” magatartás volt a szabadságharc erdélyi hadszínterén: a tanácsi és katonai jegyzőkönyvek szerint Roth a császári közigazgatás alatti időszakban hivatalt vállalt, és a szász–román lakosság felfegyverzésében, illetve megszervezésében is közreműködött. A törvényszék azt állapította meg, hogy ezzel ellenséggel való együttműködést és a magyar államhatalommal szembeni szervezkedést valószínűsített meg; ezért mondta ki az (akkori szabályok szerint egyedül kiszabható) halálbüntetést. A vádpontok között szerepelt, hogy „ellenséges megszállás alatt” hivatalt vállalt a Nagy-Küküllő megyei 13 szász falu császári biztosaként; a román nyelvet hivatalosként alkalmazta egyes iratokban és eljárásokban; területigazgatási változtatásokat kezdeményezett a 13 falu szász székekhez csatolására; a magyar lakosság sérelmére elkövetett fegyveres akciók szervezésével vádolták (amit a tanúvallomások egy része vitatott, kiemelve, hogy erőszakról is védte a településeket). A jogi keret is magyarázza, miért lett az ítélet ilyen súlyos. A Kossuth által 1849 elején felállított „véstörvényszékek” eljárási szabályai szerint a testület csakis felmentő vagy halálos ítéletet hozhatott; hatáskörükbe tartoztak mindazok, akik a magyar „haza és alkotmány” ellen fegyvert fogtak, az ellenséggel együttműködtek, vagy a hadműveleteket akadályozták. A pert gyors eljárásban kellett lefolytatni (24–72 órás időkeret között), és az ítéletet rövid időn belül végre kellett hajtani. A büntetést a kolozsvári Fellegváron hajtották végre (sortűz). Nem sokkal később Bem tábornok már megtiltotta az erdélyi véstörvényszékek további működését.

román) és hat egyenjogú vallást ismert el.⁶ Szász szempontból ez a politikai státusz és a német nyelv használatának kifejezett biztosítását jelentette. Hiába értékelhetjük úgy, hogy „az utolsó erdélyi Országgyűlés tehát a mai fogalmaink szerinti multikulturális állam magvait vetette el, és az a sajátos erdélyi történelmi államfejlődés betetőzéseként értelmezhető”.⁷ A kiegyezés következtében a nagyszebeni törvények tényleges érvényesülés nélkül jogtörténeti emlékké váltak, így a szászokra nézve is korlátozott maradt a hosszú távú hatásuk.

A kiegyezés után az 1868. évi XLIII. törvénycikk részletesen szabályozta Magyarország és Erdély egyesítését (a román és szász elitekkel szemben, mert ők az erdélyi regionális autonómia fenntartásában voltak érdekeltek); a XLIV. törvénycikk a nemzeti egyenjogúság kereteit teremtette meg, de kollektív területi autonómiát már nem ismert el.⁸ Ezek a lépések politikai-jogi értelemben kivezették Erdélyt a rendi különállásból, és előkészítették az adminisztratív egységesítést.⁹ 1868-ban már fontos korlátozás éri a szász autonómiát: „Az 1868. évi XLIII. törvénycikk 11. szakasza, amely az unióról rendelkezett, a szász nemzeti egyetem jogait továbbra is fenntartotta, csupán csak a bírói hatóság gyakorlását vonta el tőle, mert ekkor már a törvénykezési rend az egész országra nézve egységesen szabályoztatott.”¹⁰ Vagyis a szász autonómia elvesztette bíraskodási hatalmát.

3.

A kormány egységes, modern közigazgatást akart: el kellett tűnnie a párhuzamos, középkori eredetű székrendszernek. Az előzmény egy elutasított, „túl radikálisnak” tartott terv (Szapáry Gyula, 1873);¹¹ végül Tisza Kálmán mérsékeltebb reformtervét fogadták el.

Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk az eszköze annak a „megyerendezésnek” (Komitatsreform), amely a korábbi, különjogú területi testületek – köztük a szász székek és a Királyföld – középkori–kora újkori autonómiáját megszüntette, és egységes vármegyei keretbe terelte Erdély igazgatását. A törvény nem deklaratív „tiltással”, hanem területi és intézményi újjászervezéssel számolta fel az autonómiát: az addig önigazgató székek és városok megszűntek önálló törvényhatóságként működni, helyükre vármegyék léptek, amelyek élén az általános közigazgatási jog alapján működő, országosan egységes szervek álltak. A reform célja az egységes közigazgatás kiépítése és a jogegyenlőség megvalósítása volt, s ennek részeként a szász kiváltságok intézményes háttere elenyészett. A szász autonómia elvesztette törvényhozói és közigazgatási jogkörét is.¹²

6 Fazakas, 2024a, 131–135.

7 Fazakas, 2024a, 134.

8 Részletekről lásd Fazakas, 2021, 156–159.

9 Részletekről lásd Szász, 1989, 534.

10 Papp, 1939, 42; Nagy, 1907, 50.

11 Szapáry országos léptékben akarta átírni a közigazgatási teret. Új, gazdasági, közlekedési, pénzügyi és nemzeti szempontra tervezett közigazgatást vezetett volna be, ezzel sértve a fennálló vármegyei elitek érdekeit.

12 Neugeboren, 1913, 13; Szász, 1989, 534.

A szász autonómia felszámolásának „technikai” kulcsa az 1. §: tételesen felsorolta, mely új vármegyék alakultak, és mely korábbi székek, vidékek, városok olvadtak beléjük. A szász területek három gravitációs központba rendeződtek: (i) Szeben megye a korábbi Szeben-, Szászsebes-, Szerdahely- és Újegyház-székből és királyföldi részekből állt (székhely: Nagyszeben); (ii) Nagy-Küküllő megye a Kőhalom-, Segesvár-, Nagysink- és Medgyes-székekre épült (székhely: Segesvár); (iii) Brassó megye a Brassó-vidéket és magát Brassót foglalta magában (székhely: Brassó). A korábbi szász városok is e megyék részeivé váltak; önálló „szék” jellegű törvényhatóságuk megszűnt. Ezzel a Királyföld korporatív önigazgatása – amely a szász kiváltságok tartóoszlopa volt – ténylegesen véget ért.

A vármegyei integráció nem csupán határrajzolás volt: az új megyék új kormányzási logikát is hoztak. A törvény részletesen szabályozta a tisztújítás és a megyei bizottságok ideiglenes összetételét: az újonnan egyesített törvényhatóságokban az addigi testületek tagjai alkották ideiglenesen az új bizottságot; a későbbi, végleges „újjaalakításnál” az 1870. évi XLII. törvénycikk szerinti általános szabályok érvényesültek (népességarányos kerületi mandátummegosztással néhány erdélyi megyében). Vagyis a szász testületi önállóságot a magyar köztörvényhatósági rendszer szabályai váltották fel, főispáni felügyelettel és egységes eljárási renddel.

A királyföldi szabad királyi városok (Nagyszeben, Brassó, Beszterce, Segesvár, Szászváros, Medgyes, Szászsebes) esetében a jogalkotó külön „kapcsoló szabályt” iktatott be: a 2. § kifejezetten kiterjesztette rájuk a „némely városi törvényhatóságok megszüntetéséről” szóló 1876. évi XX. törvénycikk 4–5. §-ának hatályát. E két § közül a 4. § a városi vagyon kezelését a belügyminiszter felügyelete alá helyezte (a korábbi törvényhatósági jóváhagyási láncot felülírva), az 5. § pedig a választói jogalapot rögzítette. Fontos ugyanakkor, hogy az 1876. évi XX. törvénycikk 2. §-a kimondta: „*A városi vagyon tulajdonjoga [...] nem érintetik.*” Vagyis a tulajdonjog elvben megmaradt, de a gazdálkodás és a döntéshozatal szabadsága – amely a szász korporatív autonómia lényegi eleme volt – immár közvetlen belügyi felügyelet alatt állt. Ez a szász autonómia városi önrendelkezési szintjét nem tulajdonjogi átrendezéssel, hanem a felügyeleti és jóváhagyási hierarchia megváltoztatásával korlátozta.

A jogszabály II. fejezete a vagyonjogi kérdéseket általános, minden érintett területre kiterjedő, szabatos sémában rendezte. A 6. § kimondta: az egyesített megyék (székek, vidékek) minden, tisztán közigazgatási célú ingó és ingatlana felett már az egyesített törvényhatóság rendelkezett; az ilyen vagyon jövedelmét továbbra is közigazgatási költségekre kellett fordítani, de a régi tulajdonos rész javára számítva. Kivétel: az addig is közigazgatási célra használt épületek és felszerelésük az új megye köztulajdonává váltak – mert ezek az egységes adminisztratív működés „hordozói”. A 7. § arra az esetre adott szabályt, ha egy korábbi törvényhatóságot megosztottak: ami egyértelműen valamely új megye területére esik, oda kerül, minden egyéb – a telkektől a közigazgatási ingóságokig – a jogosultak javára arányosan felosztandó volt, és továbbra is csak közigazgatási célra volt használható. A 8. § a székhelyáthelyezés következményeit rendezte: ha a régi épületek feleslegessé váltak, és az új székhelyen teljesen új központi hivatalokat kellett építeni, a vegyes bizottság döntötte el, hogy az új megye részei milyen arányban viselik az építési költséget; a belügyminiszterhez 15 napon

belül lehetett fellebbezni, aki 40 napon belül véglegesen határozott (szükség esetén helyszíni vizsgálattal). A 9. § a nem közigazgatási rendeltetésű vagytonokat védte: ezek kizárólag a különös rendeltetésre és az eddigi tulajdonos javára voltak fordíthatók; kezelési szabályzatukat az új törvényhatóság alkotta, belügyi jóváhagyással és felügyelet alatt. A 10–12. § a vitás ügyek elbírálására intézett eljárást: vegyes bizottság, belügyi fellebbezés és végső soron rendes bírósági út – amely azonban a közigazgatási határozat végrehajtását nem akasztotta meg. Ez a megközelítés egyfelől a folytonosságot és a közfeladat-ellátás finanszírozását védte, másfelől korlátozta, hogy az egykori autonóm testületek szabadon rendelkezzenek „közvagyonukkal”.

Az új beosztás a bírósági szervezetet kifejezetten nem érintette (23. §): a már hatályban lévő igazságszolgáltatási szabályok változatlanul fennmaradtak, a szükséges igazságügyi intézkedésekről miniszteri rendelet gondoskodott. A levéltárak és iratok átadását is központi, belügyminiszteri rendelet szabályozta (24. §). Ezek a rendelkezések láthatóan a hirtelen területi és vagyoni mozgások jogbiztonsági kockázatait kezelték, és irányították az átmenet során fellépő „tulajdon- és iratvándorlást”.

A törvénnyel kapcsolatos magyar álláspontot a korabeli sajtó így összegezte: „*e törvényjavaslat útját vágja a százados simogatási politikának, a külön törvények, a külön állami életnek véget vetve. Az universitás hatásköre körülírása s az által, hogy az kizárólag 'közművelődési hatóság' lesz, vége lesz vetve azon abnormis állapotnak, hogy Magyarország területén szász atyánkfiai az universitásban egy külön fiók országgyűlést bírjanak s ezt ismerjék el kizárólag Sachsenlandra törvényhozói joggal bírónak [...] A 'titkos kassa' mely a szászok államellenes machinatióinak oly jó szolgálatot tett, melyből szász uraimék oly könnyen áldozhatók százezreket különleges jogaik biztosítására, megszűnik a hazaellenes törekvések érvényesítésének eszköze lenni. E javaslattal megvalósítva látjuk az egységes, egyenlő törvényekkel bíró Magyarország eszméjét, megszüntetve azon anomáliát, hogy szász uraimék külön országgyűlésen tanácskozzanak nemzeti kérdéseik, az állam politikai jogai felett s az össz állam országgyűlése határozatainak érvényét a fiók országgyűlés jóváhagyásától tegyék függővé. A szászok területi és nemzetiségi különállása, külön jogai és törvényei a többi nemzetiségek jogait, lét és társadalmi érdekeit sértette s korunk előhaladásának egyik legsarkalatosabb elvébe – mely 'egyenlő jogokat és törvényeket' követel – ütközött. Nem fog tehát a szásznak születés privilégiumot képezni, hanem szász, magyar és román egyenlő jogokkal felruházva, együtt fogják a közös haza jólétét előmozdítani. Adja az ég, hogy a szász nemzeti különállás megszüntével a szászok államellenes machinatiói is véget érjenek s hogy azon nemzetiség, mely a magyarnak köszönhet mindent, ezután ne a magyarellenes törekvésekben, de a haza boldogítását előmozdító eszlekményekben keresse a polgári erényt és érdemet” (Nemere, 1876. március 1).¹³*

A törvény két, egymást erősítő síkon szüntette meg a szász autonómiát. Területileg: az önálló szász székek és a Királyföld feloldódnak a vármegyékben, a szász városok a megyei struktúra részei lesznek. Intézményileg: az önkormányzati döntéshozatalra és vagytonkezelésre a magyar köztörvényhatósági rendszer általános szabályai – és a belügyi felügyelet – érvényesülnek, külön rendelkezésekkel a királyföldi városokra. Bár a városi tulajdonjog elvben nem sérül, a tényleges gazdálkodási autonómia lényegesen becsúskul. A szász autonómiát így nem valamely kifejezett paragrafus „tiltotta meg”, hanem

13 A törvényhozási vitáról lásd Fazakas, 2021, 58–59.

a modern, egységes közigazgatási állam logikájának alárendelt új területi és vagyoni rezsim által oldotta fel. Ez a megoldás a rendezett állami működést és a jobbiztonságot is szolgálta, de a szász közösségi önrendelkezés történeti formáit a gyakorlatban lezárta.

A törvény technikája – mely a jogok átrendezését a tulajdonjog tiszteletének retorikájával párosította, miközben a kezelési-felügyeleti szinteket magasabbra emelte – jól illeszkedett az 1870-es évek közigazgatási modernizációs törekvéseihez. Erdély teljes és egységes egyesítésével a korporatív kiváltságokra épülő autonómia jogi-intézményi tere szűnt meg; a szász városok és közösségek ettől kezdve a vármegyei keretek között, országos normák szerint, belügyi kontroll alatt gazdálkodhattak és igazgathatták ügyeiket. Pontosan úgy, mint a többi város. A területi rendezés részletkérdéseit az 1877. évi I. törvénycikk intézte véglegesen.

A szász autonómia felszámolásának okai összetettek. A XIX. század második felében európai trend volt a közigazgatás racionalizálása. Az erdélyi rendi-területi mozaik (székek, különjogok, eltérő bírósági-adózási gyakorlat) akadályozta az egységes kormányzást, az adók következetes beszedését, a hadkötelezettség egységes érvényesítését, a bírói-hivatali rendszer egységesítését. A kormányzati érvelés központi eleme ez volt. Ugyanakkor a kiegyezés utáni Magyarország egységes közjogi tér megteremtésére törekedett: egységes területi beosztás, azonos szabályok, a helyi és országos hatalmi szintek világos rendje (később az 1886. évi törvények kodifikálták a törvényhatósági rendszert). A kollektív, rendi-territoriális privilégiumok (szász/székely különjogok) nem fértek bele ebbe a modellbe. Kétségtelen a nemzetállami gondolkodás meghatározó súlya is. Az 1868. évi XLIV. törvénycikk az egyéni állampolgári és nyelvi jogok képletében gondolkodott, nem kollektív területi autonómiában.¹⁴ A középkori eredetű „három nemzet” (magyar, székely, szász) és a szász autonóm terület fogalmi-jogi alapját a liberális-nemzeti állameszme teljes mértékben meghaladottnak tekintette. Ugyanakkor a dualizmus kori magyar politika célja Erdély szoros (re)integrálása volt a korábbi magyar államrészbe. A párhuzamos, „félautonóm” testületek megszüntetése stabilitási és központi ellenőrzési szempontból is kívánatosnak számított. Magyar szempontú értékelés szerint „*megszűnt a százados különválás; Erdély teljesen, területileg és politikailag, az anyaországba bekebeleztetett és így megszűnt az állam külön része (pars) lenni*”.¹⁵ A kép nem lenne teljes, ha a sajátos erdélyi álláspontot nem jelenítenénk meg, amely elfogadta ugyan ezt a rendezést, de nagyon sok hibáját is azonosította. Ezek közül az egyik éppen a szász kérdés volt. Földváry János képviselő a „jó közigazgatás” modern eszméit számonkérve szögezte le, hogy „*ezen törvényjavaslatnak a szászföldre vonatkozó intézkedése tehát nem egyéb, mint a rossz adminisztráció terjesztése Magyarországon. A törvényjavaslat ad a szászoknak, százados, sajátos viszonyaik par excellence polgári életükből, fejlődött institúcióik helyett elavult megyei önkormányzatot, választott megyei tisztviselőket és közigazgatási bizottságot.*”¹⁶

14 Az elvi alapállás valóban a politikai nemzet, amely közjogi értelemben etnikailag semleges (Fazakas, 2021, 160.), de a valóságban a kisebbségek folyamatosan érezték az asszimilációs nyomást.

15 Nagy, 1907, 50.

16 Érdemes a teljes beszédét elolvasni. Lásd Képviselőházi Napló, 1875, VI. kötet, 141. ülésnap, 1876. május 29., 383–387.

4.

Az autonómia megszüntetését a XIX. században Erdélyben lezajlott változások indokolták: „*a rendi nemzetek helyét átvették a modern nemzetek/nemzetiségek, ám ezek a jogfolytonosságból következően igényt tartottak a rendi nemzetekhez kapcsolódó kiváltságok egy részére. Ebből talán Erdélyben is kialakulhatott volna 'szerves' módon az autonómiák újfajta szerkezete vagy egyfajta 'pilléresedés', de a régi rendszerben éppen a legnépesebb etnikumnak, a románnak nem volt rendi képviselője. A rendi korlátok felszámolása, a francia forradalom eszméinek terjedése, a népszuverenitás gondolata így alapjában kérdőjelezte meg a hagyományos berendezkedést.*”¹⁷

Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk a szász politikai közösségben egyszerre váltott ki jogi-közjogi felháborodást, identitásvédő mozgósítást és stratégiai újratervezést. A kortárs szász közbeszéd találó szimbóluma lett a „Die Zertrümmerung des Sachsenlandes” – „a szász föld szétzúzása” – kifejezés, amely a magyar országgyűlési viták (1876. március 22–27.) összefoglaló kiadásának címévé is vált; ez jól mutatta, hogy a törvényt a közösség a történeti jogfolytonosság erőszakos megszakításaként érzékelt. A szerkezeti változás valóban radikális volt: a szász székek joghatóságát megszüntették, s a területet – például Szeben és Nagy-Küküllő – megyékbe tagolták, a korábbi autonóm intézményeket pedig állami mintára egységesítették.

Kit hibáztattak? A szász elit percepciójában a felelősség elsődlegesen a modernizáció és egységesítés jelszavával fellépő magyar liberális kormányzati törekvéseket terhelte. A Tisza Kálmán köré szerveződő, 1875 őszétől kormányzó Szabadelvű Párt központosító állameszméje a szász értelmezésben „magyarsító” projektként jelent meg, amely kifejezetten ezzel a céllal tekintette (értelmezte) a történeti kiváltságokat „anomáliának”. A folyamat előkészítése már Tóth Vilmos és Szapáry Gyula belügyministersége idején (1871–1875) zajlott, a jogszabályt pedig Tisza politikai hegemoniájának kezdetén fogadták el. Ugyanakkor a szász vezetők egy része az uralkodót sem mentesítette: Teutsch püspök 1876. szeptember 10-én Nagyszebenben Ferenc Józsefnek – aki épp akkor érkezett városlátogatásra, röviddel a törvény aláírása után – finoman szemére vetette, hogy a „német jogok pajzsa” épp most tört szét.¹⁸

A fogadtatás így kettős volt: jogi-politikai ellenérvek és morális tiltakozás keveredett a realista alkalmazkodással.¹⁹ 1871–76 között a szász politikai térben eleve éles vita zajlott az „öreg” és „ifjú” szászok között.²⁰ Az előbbieket – Teutsch körével – a történeti jogokra, az Universitas Saxonum tárgyalási elsőbbségére és a közösségi önkormányzatra hivatkozva tiltakoztak; az utóbbiak nyitottabbak voltak a budapesti kormánnyal való együttműködésre, modernizációt és „jogállami” garanciákat remélve. A törvény előkészítése idején több petíciót (1872, 1873) nyújtottak be a belügyminiszterhez az Universitas nevében, választásokon mozgósítottak, s a megyesi program (1872) a szász egység minimumát rögzítette: a székek politikai egysége, a tisztviselők választása és

17 Pál, 2013, 6.

18 Teutsch, 1909, 277.

19 A kérdésről lásd Egry, 2003, 112–158.

20 Pukánszky, 2003, 94.

az önkormányzat fenntartása mellett érveltek.²¹ A kormányzati centralizáció erősödésével azonban a politikai hangnem is keményedett – miközben a belső megosztottság megmaradt.

A parlamenti vitákban és a sajtóban heves szócsaták zajlottak. A *Siebenbürgisch-Deutsches Wochenblatt* (1868–73), majd az 1874-től napilappá váló *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* lett az „öreg szász” jogvédő érvelés fő orgánuma, míg a kormánypárthoz közel álló *Hermannstädter Zeitung* inkább a kiegyező hangokat közvetítette. A *Tageblatt* következetesen a községi és egyházi autonómia védelmét hirdette, és teret adott a budapesti viták szó szerinti közlésének is, erősítve a közösségi mobilizációt. A németországi sajtóban Treitschke és mások igyekeztek ügygé tenni a „szász kérdést”,²² ám a német kormányzati reakció hűvös maradt; Bismarck külpolitikája nem áldozta fel a Monarchiával való viszonyt a magyarországi kisebbségi jogok érdekében.²³

A törvény előkészítése alatt és elfogadása után három irány vált meghatározóvá. Először is a jogi-politikai nyomásgyakorlás: az Universitas 1872-ben és 1873-ban többségi felirati álláspontot fogadott el (választott tisztviselők, önkormányzat, egység), a szász képviselők egy része pedig a parlamentben kemény hangot ütött meg, miközben néhány befolyásos szász politikus taktikai okokból a kormánypártban maradt, sőt volt, aki a törvényre is igent mondott, ami a választóközösségben bizalmi válságot okozott és „bizalmatlansági” megnyilvánulásokhoz vezetett.²⁴ Másodszor a sajtó és a külső támogatás keresése: Teutsch a német közvéleményhez fordult, cikksorozatok és röpiratok születtek, de Berlin hivatalosan nem mozdult. Harmadszor a közösségi intézmények stratégiai átpozicionálása: mivel az Universitas politikai hatásköre kiürült, megmaradt – és felértékelődött – a vagyon kezelése; ezzel párhuzamosan a lutheránus egyház vált a szász önszerveződés első számú fórumává, és a kulturális-oktatási önvédelem lett a prioritás.²⁵

A törvény utáni években a mozgalom fokozatosan átállt a „kulturális szuverenitás” védelmére. 1881-ben megszületett a „kronstadti (brassói) program” az 1876-ban alakult Szász Néppárt (Sächsische Volkspartei) számára, amely a kormányzattal szembeni határozott ellenállást és etnikai-nyelvi jogvédelmet hirdetett. A német nyelvű oktatás védelmében élénk vita bontakozott ki az osztrák–német iskolavédő egyesület (Deutscher/Allgemeiner Deutscher Schulverein) támogatásának elfogadásáról; a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* mérsékelt, de támogató álláspontot képviselt, miközben a közösség egy része a budapesti gyanakvás miatt óvatosságra intett. A belső pluralizmus – Brassó és Szeben eltérő politikai kultúrája, a mérsékelt és a konfrontatív tábor váltógazdálkodása – végig jellemző maradt, de az irány lassan egységesült: a szász önvédelem súlypontja a vagyon- és iskolahálózat, az egyházi keretek és a sajtó köre szerveződött.

Mindehhez társult egy fontos tapasztalat: a Monarchia dualista szerkezetében a szászok – a nagy-magyarországi népesség mindössze kb. 1%-át adva – maroknyi politikai erőt képviseltek, így a „tisztá” közjogi autonómia helyreállításának esélye csekély

21 Kwan, 2018, 1006.

22 Vö. Szász, 1989, 535.

23 Kwan, 2018, 1012–1013.

24 Kwan, 2018, 1008.

25 Fazakas, 2021, 162–163.

volt. Ez magyarázza, hogy a kezdeti felháborodás után a közösségi elitek egy része kompromisszumot keresett: a központi állam keretei között a jogegyenlőséget, a helyi kulturális intézmények maximális védelmét, és ahol lehet, részvételt a modernizációban. Ez a fordulat – a politikai autonómiáról a kulturális-társadalmi önkormányzásra való áttérés – hosszabb távon a szász „kisebbségi mentalitás” megszilárdulásához vezetett: a hangsúly a lokális önsegélyen, az iskolai hálózaton, az egyházi hierarchián és a pénzügyi-egyesületi infrastruktúrán volt.

5.

A Szász Universitas (*Universitas Saxonum*) 1876-ban viszont nem szűnt meg teljesen: politikai-közigazgatási testületként felszámolták, de – a korszak jogi nyelvén – „kizárólag közmívelődési hatóságként” és vagyonkezelő intézményként tovább élt. Ennek közvetlen jogalapja az 1876. évi XII. törvénycikk, amely a Királyföld (*fundus regius*) rendezéséről és a szász Universitas újraszabályozásáról rendelkezett.²⁶ A korabeli magyar álláspontok szerint az Universitas fenntartása kímélet, túlságos engedékenység, a történeti jogok kiváló kultusza (*Magyar Polgár*, 1876. március 25.). A törvény kifejezetten fenntartotta, hogy az egyetemi vagyonhoz fűződő tulajdonjog érintetlen marad, a jövedelmeket pedig – szigorú célkötöttséggel – „közmívelődési célokra”, azaz oktatási-kulturális célokra kellett fordítani. A vagyon feletti rendelkezést az Universitas közgyűlésére bízta, de kormányfelügyelet (belügyminiszteri, illetve közoktatási miniszteri jóváhagyás) alá helyezte.

A törvény indokolása világossá tette a jogpolitikai szándékot: az 1848. évi I. és 1868. évi XLIII. törvénycikkek elvi döntése nyomán a „külön politikai nemzetek” és nemzeti területek megszűntek, ezért a szász nemzeti gyűlések politikai, igazgatási és igazságszolgáltatási jogköre többé nem maradhatott fenn. „*Nem maradt [...] egyéb hátra, mint az igen jelentékeny szász nemzeti vagyon felett való rendelkezés*”, s ebben a körben „meg is kell maradnia” az Universitasnak, különben az államot a magán- vagy helyi vagyonba való önkényes beavatkozásának vádja érné. Vagyis a tovább élő Universitas a tulajdonjog védelmének és a társadalmi béke fenntartásának garanciális eszköze lett: a közösségi (szász) vagyon megmaradt, de kizárólag közművelődési célra és állami felügyelet mellett volt használható.

Az 1876. évi XII. törvénycikk 3–7. §-ai rögzítették az új modellt: (i) az Universitas mint „kizárólag közművelődési hatóság” rendelkezett az egyetemi vagyon felett; (ii) a tulajdonjog érintetlen maradt; (iii) a szabadon felhasználható jövedelmeket vallási és nyelvi különbség nélkül a „tulajdonos” közösség javára kellett fordítani; (iv) a rendelkezési jog az Universitas közgyűlését illette, „a kormány felügyeleti jogának fenntartása mellett”. Ez a konstrukció „alapítványi” működéshez hasonló, célhoz kötött vagyonkezelést teremtett, de nem magánjogi alapítólevéllel, hanem törvényi felhatalmazással és kormányzati kontrollal.

²⁶ Papp, 1939, 42.

Az 1876. évi XII. törvénycikk az Universitas közgyűlését újjászervezte és beágyazta a rendes állami hierarchiába. Az elnök többé nem a „szász ispán” volt (Comes Saxonum, szászok grófja, szászgróf; ez a hivatal ténylegesen meg is szűnt), hanem Szeben megye főispánja;²⁷ az alelnököt a közgyűlés választotta, a jegyző volt az egyetem titkára. A tagokat – a Királyföld városait és részeit lefedve – választókerületek delegálták, amelyeket a belügyminiszter állapított meg. A közgyűlés döntései csak belügyminiszteri, illetve közművelődési ügyekben a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyásával váltak érvényessé; a jegyzőkönyveket 15 napon belül fel kellett terjeszteni, és ha 40 napon belül nem volt észrevétel, beállt a hallgatólagos jóváhagyás. Ha az elnök úgy látta, hogy a közgyűlés túllépte hatáskörét, felfüggeszthette az ülést és jelentést tehetett a belügyminiszternek. A végrehajtó (központi) hivatal feje szintén az elnök; tisztviselői kinevezése és díjazása csak miniszteri jóváhagyással történhetett. A „hét bírák” külön vagyonát²⁸ is ugyanez a rendszer kezelte, a főispán elnöklete alatt. Ez összességében szoros, többszintű kormányfelügyeletet jelentett.

A politikai-közigazgatási autonómia megszűnése után a szász közösségi önszerveződés súlypontja a kulturális és iskolai intézményrendszerre tevődött át, amelynek anyagi bázisát az Universitas-vagyon jövedelmei adták. A német nyelvű oktatás (alsó-, közép- és szakoktatás), egyházi és kulturális célok, valamint közösségi intézmények finanszírozása így – állami kontroll alatt ugyan, de – saját forrásból történhetett. A korabeli és későbbi összefoglalók ezt a korszakot kifejezetten „stiftungs”-szakaszként szokás leírni: az Universitas 1876-tól alapítványszerű vagyongazda, a funkcióváltás célja a közösségi vagyon közérdekű, de a közösség identitását is szolgáló hasznosítása volt. Fontos leszögezni, hogy az Universitas és vagyona a szász oktatási-kulturális

27 Ferdinandy, 1902, 133.

28 A „hét bírák” (németül Sieben Richter) az erdélyi szász jogrend régi intézményének és annak külön vagyontömbjének a neve. Eredetileg a szász „székek” élén álló, Szeben (Hermannstadt) köré szerveződő bírák kollégiumát jelölte; idővel a kifejezés alatt egy közös tulajdonú birtok- és erdővagyon (a „Sieben-Richter-Güter/Waldungen”) is értettek, amely több falun és kiterjedt erdősegeken húzott önálló jövedelmet. A források szerint e javak egy részét a „hét bírák” földesúri jogon bírták, és külön pénztáraik, erdőgazdaságuk is volt (pl. „Sieben-Richter-Waldungen” főerdési igazgatással). Az 1876. évi XII. törvénycikk ezt a külön vagyon név szerint elismerte és szabályozta. A törvény kimondta, hogy az „ügynevezett hét bírák vagyona” ugyanazon közművelődési célkötöttség és tulajdonvédelmi rend alá esik, mint az Universitas vagyona, de saját gyűlés („a hét bírák közgyűlése”) rendelkezik felette. E testület elnöke Szeben vármegye főispánja, tagjai pedig azok az egyetemi küldöttek, akik a Királyföld azon városait és kerületeit képviselik, amelyek együtt a „hét bírák-javak” tulajdonosai. A hét bírák közgyűlése az Universitas közgyűlésével egy időben ülésezik; a két testület egyezsége döntötte el, milyen arányban járuljon a „hét bírák-vagyon” az Universitas központi hivatalának költségeihez. Vita esetén a belügyminiszter döntött (1876. évi XII. törvénycikk 17–19. §). 1876 után azért volt szükség a külön szabályozásra, mert a „hét bírák-javak” tulajdonosi köre és eredete eltért az Universitas általános vagyonától: nem a teljes „szász nemzet” vagyonaként, hanem bizonyos városok és körzetek közös tulajdonaként állt fenn. A jogalkotó ezt a történeti sajátosságot elismerte és megtartotta, de a felhasználást az Universitaséhoz hasonlóan közművelődési célhoz kötötte és állami felügyelet alá helyezte. A törvény indokolása kifejezetten úgy fogalmazott, hogy rendezni kell „a szász egyetem és az ügynevezett hét bírák vagyoni viszonyait”, azaz két külön – de párhuzamos logikájú – vagyoni rezsimit hozott létre.

autonómia kereteit részlegesen garantálta, ugyanis „a szász egyetem vagyonának szabad rendelkezés alatt álló jövedelmei [...] összes lakosság javára vallás- és nyelvkülönbség nélkül fordítandók” (6. §).²⁹ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a vagyonjövedelem kb. 70%-át szász, 16%-át román és 14%-át magyar kulturális célokra fordították.³⁰

Érdeemes röviden kitérni az Universitas vagyonára is. Történetileg kialakult közösségi javak összességéről volt szó, az 1876. évi XII. törvénycikk csak keretet adott e vagyon működtetéséhez. Mi tartozott ide? Elsősorban kiterjedt erdőterületek (Nationswälder), földbirtokok, szántók-legelők, szőlők, városi és vidéki házak, telkek, gazdasági épületek, központi pénztár és pénzalapok („Nationskasse”), alapítványi tőkék, közgyűjteményi és kulturális javak, levéltári vagyon, de fokozatosan megjelentek az értékpapírok és államkötvények is. Fontos volt különbséget tenni a városok/községek saját vagyonai és az Universitas központi vagyona között. A királyföldi városok (Nagyszeben, Brassó stb.) jelentős városi tulajdonnal bírtak, amely nem olvadt be az Universitas vagyonába.

A kiegyezés utáni idősokkal kapcsolatban a szász álláspont a következő volt: „Magyarország nem tartotta be az 1867-es kiegyezésben foglalt kötelezettségét sem, hogy a nem magyar nemzetiségek jogait és kulturális sajátosságait megővje. Az 1868-as nemzeti jogi törvény ugyanis a 'magyar nemzet' eszméje jegyében a magyar nyelvet tette meg hivatalos nyelvvé; 1876-ban pedig megszüntette a Királyföldet mint külön kormányzati egységet, és azt megyékre osztotta fel [...]. Ezzel megszűnt a szász szabadság, Erdély németisége kisebbséggé degradálódott.”³¹ A szász kollektív élményt egy korabeli regény pedig így rögzítette: „A toronyokat soha senki sem foglalta el, de a nyitott kapukon keresztül magyarok, románok, görögök, örmények, zsidók és cigányok költöztek be. Éjjel-nappal nagy volt a jövésmenés, a városkapuk igen szűkek lettek és el kellett tűnniök... Sikerült nekik. Beékelődtek minden szász községbe... És most a békesség idején az állam teljesen meg akarja hódítani a szász városokat és évről-évre ontja hivatalnokseregét és poroszlóit a kemény falvakba. Az első jelszó volt: aki életét meg akarja tartani, az gazdaságilag védelmezze meg magát. És mi bankokat és takarékpénztárakat alapítottunk... De az állam erősebb volt. Szaporábban tudott alapítani. Minden rongyos faluba odatolta a maga kakuktojásait... A második jelszó lett: csak a magasabbrendű kultúra menthet meg minket! És mi 300 iskolát tartottunk fenn európai nívón, mi: 230 000 szász, a legkisebb népiskolától kezdve a tudós akadémiáig... De az állam tíz esztendő alatt ezer új iskolát alapított a mi földünkön, azok kitárták kapuikat és emelkedéssel, dicsóséggel és magas hivatalokkal csalogatnak minket. Csak német nevedet kell elcserélned. Az állam az erősebbik, ti telepesek!” (Adolf Meschendörfer, *Die Stadt im Osten*, 1932, a részleteket közli a Magyar Szemle, 1933/XIX).³² A pontos képhez az is hozzátartozik, hogy 1890-ben létrejött egyfajta magyar-

29 Mikó, 1941, 181.

30 Papp József rögzítette, hogy a magyar állam ezt a két intézményt (az Universitas és a hét-bírák vagyonát), az impérium változásig változatlanul fenntartotta, sőt a jövedelem felosztásában a szászokat mindig igen kedvezményesen kezelte, aminek feltűnő bizonyítéka az, hogy annak ellenére, hogy a szász egyetem vagyonának jövedelméből a hivatkozott 1876. évi XII. törvénycikk 6. szakasza értelmében az összes lakosság egyformán volt részesítendő és hogy e területen a szász lakosok arányszáma 34,2%, a hét bírák földjén pedig 33,6%, viszont ugyanezen területen a magyar lakosság arányszáma 10,1 illetve 18,5% volt, mégis 1914-ben a legutolsó jövedelemosztásnál a szász intézmények 70,96%-kal részesültek a jövedelemből, a magyaroknak pedig csak 13,54% jutott.” Vö. Papp, 1939, 43.

31 Név nélkül, 1966, 8.

32 A kötet magyarul *Corona* címmel jelent meg.

szász kiegyezés,³³ amelynek indító oka a román etnikai elem egyre hangsúlyosabb jelenléte és szerepe volt a hagyományosan szászok által lakott területeken, akkor is, ha a politikai együttműködési alku mögött a szász elit álláspontja egyáltalán nem volt egységes (voltak, akik inkább a románokhoz való közeledést támogatták volna).

6.

1918 őszén az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása és az erdélyi román nemzetgyűlés 1918. december 1-jei gyulafehérvári határozata alapjaiban rendezte át a politikai teret. A román határozat nemcsak az uniót mondta ki, hanem programot is hirdetett: „az együtt élő népek teljes nemzeti szabadsága”, az anyanyelv használata a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, a vallások egyenjogúsága, helyi önkormányzat és arányos képviselet – mindezek erős üzenetet jelentettek a szászoknak.³⁴

A szász politikai elit eközben gyorsan megszervezte magát. 1918. október végén létrejött a „Sächsischer Zentralausschuss” (szász központi bizottság), majd Nagyszebenben szász/német nemzeti tanácsok alakultak. A tanácsok első reakciója óvatos volt: 1918. november 25-én a nagyszebeni „általános szász tanács” (Generalrat) – a források szerint – kifejezett semlegességet hirdetett a magyar és a román fél között. Ez a kivárással a helyzet fluiditását, valamint a katonai-diplomáciai bizonytalanságokat tükrözte.

A döntő fordulat 1919. január 8-án következett be: Medgyesén a szászok országos gyűlése (138 küldött részvételével) egyhangúan kimondta, hogy támogatja Erdély Romániához való csatlakozását – egyben a gyulafehérvári alapelvekre hivatkozva elvi és gyakorlati biztosítékokat kért a nyelvi-iskolai-egyházi önkormányzatra.³⁵ Siettek: mert minden nap késedelem rontja a „köztünk és a románok közötti” viszonyt.³⁶ A Rudolf Schuller által szerkesztett nyilatkozat (*An unser Volk*) világosan a román december 1-jei program talaján állt: „*Romániának Erdéllyel és Magyarország románok által lakott részeivel történő egyesítése révén olyan területi egység alakult ki, amelynek összetartozását etnográfiai viszonyok alapozzák meg. Tekintettel ezekre a tényekre és abban a meggyőződésben, hogy itt világtörténelmi folyamat zajlik, az erdélyi szász nép, mivel a népek önrendelkezésének talaján áll, kinyilvánítja a Román Királysághoz történő csatlakozását és testvéri üdvözlését és szívélyes jókívánásait tolmácsolja a román népnek nemzeti eszményeinek megvalósításához.*”³⁷

Röviddel ezután, 1919. január 27-én a szász küldöttség (a szász nemzeti tanács vezetőivel) Bukarestbe vitte az uniós okiratot és átadták Ferdinánd királynak (január 30.). A román kormányzótanács elnöke, Maniu már január 10-én megkapta azt. A korabeli beszámolók szerint a román kormány képviselői megerősítették a lutheránus egyház autonómiáját, a szász iskolarendszer és a közigazgatási-igazságszolgáltatási nyelvhasználat mind biztosítandó célok. Ez a gesztus fontos szerepet játszott a szász

33 Vö. Szász, 1989, 536.

34 Lásd például Wittstock, 2025, 61–65.

35 Részletesen lásd Roth, 2025, 95–110; Gündisch, 2025, 119–123.

36 Gündisch, 2025, 120.

37 Lásd R. Süle, 1987, 96–97.

elit végleges elköteleződésében. Rudolf Brandsch „új Aranybullának” nevezte a gyulafehérvári határozatokat.³⁸

Miért támogatták a szászok Erdély Romániához történő csatolását? Az első érv a politikai realitás és biztonságkeresés. 1918–1919 telén az antant támogatását élvező román közigazgatás és hadsereg fokozatosan átvette a rendfenntartást Erdély belső vidékein. A magyar állami keretek jövője eközben bizonytalanná vált, így 1919 tavaszán a kommunista Tanácsköztársaság is rövid időre hatalomra került. A jogbiztonság, rend és a tulajdon védelme iránt érzékeny, városi-polgári szász elit számára a román államhatalommal való gyors *modus vivendi* kialakítása tűnt racionális opciónak. Másodsorban a gyulafehérvári ígéretet vonzerejét is érdemes kiemelni. A december 1-jei határozat kifejezetten az erdélyi nemzetiségek szabadságát, az anyanyelv használatát és a felekezeti egyenjogúságot ígérte. Ez „híd” volt a szászok történeti-intézményi igényei felé: a középkortól fejlett önkormányzatisággal, egyházi-iskolai hálózattal bíró közösség a kulturális-nyelvi autonómia modern formáit szeretne volna elérni. Harmadsorban szerepet játszottak a szász tapasztalatok a magyarországi nemzetiségi politikával szemben. A 19–20. század fordulójának magyar államnyelvi és iskolaügyi szigorításai (pl. az Apponyi-törvények) rossz emléket hagytak. A szász elit jelentős része úgy látta: a román állam fog, legalábbis ígéreteiben és a párizsi kisebbségvédelmi rendszerben (1919. december 9., Párizs) kodifikáltan, nagyobb mozgásteret nyújtani a kulturális önszerveződésre. Negyedsorban az intézményi kontinuitás reménye (egyház és iskola) játszott szerepet. A lutheránus egyház és a szász iskolarendszer fennmaradása kulcskérdés volt. A megyesi döntés után a román állam (legalábbis kezdetben) a német iskolák és az egyház finanszírozását, illetve működési önállóságát elfogadta; ez a korai benyomás is erősítette a csatlakozási akaratot. A szászok kisebbségből kisebbségben maradtak: a Monarchia iránti (megrendült) hűségük a Monarchia szétesésével, a dinasztikus hűségük a dinasztia trónvesztésével megszűnt, ezek mind a Romániához történő csatlakozás irányába hatottak.³⁹ A történelmi folyamatokat is úgy értelmezték, hogy Erdély Romániához történő csatolása adott körülmények között elkerülhetetlen, ezért a megyesi határozatot a „szász pragmatizmus” kontextusában is értelmezhetjük.⁴⁰ A *Mediascher Zeitung* már 1919. január 4-én azt írta, hogy „gyorsabban, mint vártuk, Erdély és a szomszédos vidékek hovatarozásának kérdése végleges megoldást nyert. Véglegesnek is kell tekintenünk, és meg vagyunk győződve, hogy az általános békekonferencia sem fog semmi lényegeset megváltoztatni a két rendelet⁴¹ által létrehozott jogi keretben. Ennélfogva megvalósultnak kell tekintenünk a nagy román állam megalkotásának tervét, valamint a szász nép hovatarozásának kérdését is.”⁴² Ez nem jelenti azt, hogy nem merültek fel félelmek, amelyek jelentős mértékben jogosnak is bizonyultak, amint a későbbi történelmi fejlemények egyértelműen bizonyították. De ekkor még valamilyen mértékű optimizmus is megjelent: „Egyáltalán nincs az az érzésünk, hogy elvesztettünk volna valamit, aminek fájniá kellene.

38 R. Süle, 1987, 98.

39 Gündisch, 2025, 117–118.

40 Wittstock, 2025, 62.

41 Az újság a gyulafehérvári határozatok romániai becikkelyezésére utal 1918. december 27-én.

42 Leb, 2025, 220.

Semmilyen okunk sincs, hogy szomorúak legyünk [...]. Előttünk áll a szabad út, hogy népünk életét új alapokra helyezzük”, foglalt állást a *Mediascher Zeitung* 1919. január elején.⁴³

A szász politikai gondolkodásban a „rég”i autonómiára (Universitas Saxonum, városi-széki önkormányzatok) való hivatkozás erős identitásképző elem volt, de az 1918–1919-ben formálódó új államkeretek között már nem valós területi autonómiát céloztak (akkor is, ha ténylegesen megpróbálták ezt is kérelmezni⁴⁴), hanem modern, kulturális-nemzeti autonómiát: anyanyelvű oktatás és kulturális önigazgatás, egyházi-iskolai önkormányzat, arányos képviselet. Ezt a fordulatot jól mutatta a medgyesi deklaráció fogalmazása (a „karlsburgi” – gyulafehérvári – alapelvekhez igazodás), valamint a későbbi, német/szász pártprogramok „kulturális autonómiát” hangsúlyozó nyelvezete. A szász közösség 1919 utáni politikáját gyakran „etno-korporatív” önszerveződésnek határozzák meg: szakmai, egyházi, oktatási, kulturális-jóléti szervezetek hálózatába ágyazott saját intézményi tér kiépítését célozták a román államban. Ez realista igazodás volt a kisebbségi helyzethez, nem pedig a területileg elkülönülő szász autonómia visszaállmodása. E szemléletben kulcsszereplők voltak Rudolf Brandsch és Hans Otto Roth: ők a román állami keretekhez való pragmatikus alkalmazkodást és a kisebbségi jogok jogi-politikai úton való kiküzdését hirdették (országos német érdekképviselet, együttműködés más német csoportokkal, parlamenti jelenlét).

A szász elit egységes döntést hozott Medgyesen, de a közösségen belül léteztek hangsúlyeltolódások. A városi polgárság és az egyházi-iskolai értelmiség számára a kulturális jogaik írásos garanciái voltak a legfontosabbak; a földbirtokos rétegek viszont már 1919–1920 folyamán érzékelték, hogy a közelgő agrárreform (végül 1921-ben) jelentős vagyonvesztéssel járhat – ez később csalódást is szült, de ez már az uniót követő konszolidáció része volt. 1919–1921 között jött létre a *Deutsche Partei*, amely parlamenti úton képviselte a romániai németek (köztük a szászok) jogait. A pártprogram a kulturális-nyelvi jogokra, az egyházi-iskolai autonómiára és az arányos képviseletre fókuszált.

Nemzetközi síkon 1919. december 9-én aláírták a román kisebbségvédelmi szerződést: ez az oktatás-nyelvhasználat-egyesülés alapszintű garanciáit a Nemzetek Szövetsége felügyelete alá helyezte. A szász politikai stratégiában ez fontos hivatkozási pont lett – még ha az érvényesítése a gyakorlatban gyakran kompromisszumokhoz kötődött is. A román 1923-as Alkotmány általános egyenjogúsítási klauzulái illeszkedtek ehhez a kerethez, de a központi állami berendezkedés (egységes nemzetállami modell) korlátot is szabott a regionális-területi autonómiák esetleges megvalósításának. Ezért sem irányultak a szász célkitűzések 1918–1920-ban a területi autonómia visszaállítására, hanem kulturális-intézményi autonómia felé mutattak.

A két világháború közötti Romániához kötődő időszak szász szempontú értékelése szintén tanulságos: *„Romániában a németek könnyebben lélegezhettek, mint a budapesti magyarosító politika nyomása alatt. Habár jogállásuk, kulturális berendezésük és gazdasági pozícióik ellen nem maradt el a román támadás, ez azonban kevésbé brutális és fanatikus volt, de szívesen állhatatos. Románia 'nemzetállam' felfogása a kisebbségeket idegen testeknek fogta*

43 Lásd Leb, 2025, 220–221.

44 Gündisch, 2025, 122.

fel, amelyek útjában állnak a nemzetállam érdekeinek, így a bukaresti nemzetiségi politika is az 'egy állam, egy nemzet' elvét gyakorolta, habár a nemzetiségi probléma végleges megoldását nyílt erőszak alkalmazása nélkül igyekeztek végrehajtani. Románia minden kérdésben magától értetődően a nemzeti érdeket helyezte előtérbe, s ez a negatív román politika természetes jelenség volt, de nem volt tényleges nemzetiségi gyűlölet kifejezője. Románia a németjeit, az erdélyi szászokat, a bánági, bukovinai, beszarábiai és dobrudzsai német csoportokat ellenségeskedés nélkül, inkább barátságos tisztelettel kezelte. Őket megbízható elemek gyanánt osztályozták, mivel az állam iránti hűségük tekintetében nem volt kétség.”⁴⁵

7.

1876 után a szász Universitas – a középkori kiváltságok örökösöként – vagyonkezelő szerepben tovább élt. Ezt a helyzetet örökölte meg a román állam, amikor Erdély területét megszerezte. Az első világháború utáni román földreform (1921)⁴⁶ az Universitas erdő- és földbirtokait nagyrészt kisajátította, ezzel a szász iskolarendszer pénzügyi fundamentuma meggyengült. Ahogy a helyi magyar sajtóban értékelték, „*az univerzitás azonban még így is hatalmas összetartó erőt jelentett. Jelentette a múltat, a tradíciót s a jövőnek azt a hitét, mely csak a múltban és a tradícióban gyökerezhetik... Ez a vagyon elvégre a szászoké volt mindig, nyolc évszázadnak munkájával tették vagyonná*” (Keleti Újság, 1931. augusztus 14.). E vagyon román átvétele már korán felmerült. Például az 1927-es sajtóban olvashatjuk, hogy „*a románok most már meg akarják szerezni a szászok vagyonát is. Rávetették a szemüket a szász egyetem vagyonára. Mi is az a szász egyetem? A szászok, akik az Árpádok alatt, majd később is különböző német vidékekről, kisebb csoportokban vándoroltak be Magyarországra, Erdélyben II. Endrétől szabadságlevelet kaptak, amely bizonyos önkormányzati jogot biztosított számukra és élükre a király által kinevezett szászgróftól állította. Mátyás alatt, azután új jogokat kaptak a szászok: maguk választhatták meg gróffjukat, vagyis az universitas, egyetemesség elnökét. Ez az universitas akként alakult ki, hogy a magyar királyok a bevándorolt szászok egyetemének különböző földadományokat juttattak; ezeket a szászok egyetemlegesen kezelték, egyházi és iskolai célokra fordították s a vagyonközösség feje az egyetem elnöke, a szászgróf volt. A szász egyetem ekként nemcsak vagyonjogi, de politikai testület is volt: a szebeni királybíró, ahogy a szászok gróffját nevezték, politikailag is képviselte a szászokat, s az egyetem helyettesítette számukra a megyei alkotmányt. Természetes, hogy amikor 1876-ban az országot rendszeresen vármegyékre osztották föl, akkor a Szászföldet is földarabolták, ámde a szebeni királybíró megmaradt, mert a cím mindvégig megillette Szeben megye főispánját, mint a szász egyetem elnökét. Ehhez a vagyonhoz pedig a magyar állam nem nyúlt hozzá; a szászok kapták a régi magyar királyoktól, ők kezelték tovább is, mégpedig úgy, hogy a jövedelmet a maguk német kulturális és iskolai céljaira fordították. A szász egyetem ügyeibe nem avatkozott bele a magyar állam; meghagyta vagyonkezelését és autonómiáját; tisztelte a régi jogokat. A románok most másképp gondolkodnak...”* (Nemzeti Újság, 1927. október 14.).

45 Név nélkül, 1966, 8.

46 Erről lásd Veress, 2022, 151–158; Fazakas, 2023, 11–19. A szászok csalódásáról lásd Gündisch, 2025, 126–128.

A nemzetiszocializmus 1933-as németországi hatalomra jutásának hatása az erdélyi szászokra azonnali volt: a hitleri Németország magnetikus hatása gyorsan érződött a romániai német/szász közéletben. A már 1920-as évek végétől szerveződő Selbsthilfe (önsegély) és a szász ifjúsági körök köré tömörülő Erneuerungsbewegung (megújulási mozgalom) a nemzetiszocialista retorikát és szimbólumokat vette át. Fritz Fabritius 1932-ben nyíltan Nationalsozialistische Selbsthilfebewegung der Deutschen in Rumänien (NSDR) néven politizált; 1934-től a mozgalom Nationale Erneuerungsbewegung der Deutschen in Rumänien (NEDR) formában élt tovább. A mozgalom áttörése 1933 után történt. A szász belpolitika innenről két táborra szakadt: a moderált, parlamentáris hagyományt képviselő vezetők (pl. Hans Otto Roth, Rudolf Brandsch) és az egyházi elit (Viktor Glondys püspök) – ők óvtak a nyílt náci „gleichschaltolástól”;⁴⁷ velük szemben álltak a „megújhódók” (Fabritius, később Waldemar Gust, Alfred Bonfert), akik országos német népközösségi keretbe akarták szervezni a romániai németeket.

A fiatalok megnyerése kulcsfontosságú volt: a Wandervogel-hagyomány⁴⁸ talaján a Deutsche Jugend (Német Ifjúság) szervezeteit félkatonai fegyelemmel alakították át, egyenruhával, zászlóval, karlendítéssel; a sajtóban a völkisch és eugenikai nyelvezet erősödött. A '30-as évek közepére ez szinte teljes ifjúsági hegemóniát eredményezett a radikalizálódó köröknek. 1933 végétől a megújulási mozgalom lokális választási sikereket aratott szász városokban. A román kormány a '30-as évek közepén korlátozással és tilalmakkal (pártok betiltása, személyi eljárások) próbálta fékezni a nemzetiszocialista profilú csoportokat; a radikális, Bonfert–Gust-féle irány külön pártba (Deutsche Volkspartei in Rumänien, 1935) szerveződött, míg Fabritius egy tágabb Deutsche Volksgemeinschaft (népközösség) keretben tartotta egyben a mérsékelt és náciszimpatizáns elemeket. A belső háború (Fabritius vs. Bonfert/Gust) 1938-ig végigkísérte a romániai német/szász politikát.

Mindeközben a szász Universitas a trianoni békeszerződést követően még 17 éven keresztül működött, de végül a román kormány 1937. június 1-jei rendeleti törvénnyel (Decret-lege nr. 2414/1937⁴⁹) végleg megszüntette a Fundația Universitatea Săseascăt. *„A szászok álláspontja eredetileg az volt, hogy már az 1876-os törvény jogtalanul fosztotta meg őket nemzeti vagyonaitól s így a jogi helyzet akkor állana vissza, ha megkapnék mindazt, amit Endre király nekik ajándékozott. A román álláspont viszont azt hangoztatta, hogy ma a Királyföld lakosságának nagyrésze román, s mivel az 1876-os törvény nemzetiségre és vallásra*

47 A „gleichschaltolás” a német Gleichschaltung magyarosított alakja. Valamely ország vagy intézményrendszer „egy vonalra hozását”, kényszerű egységesítését jelenti, úgy, hogy minden szervezet (állami hivatalok, önkormányzatok, bíróságok, sajtó, kultúra, egyesületek, pártok stb.) ugyanazt a politikai irányt kövesse, és megszűnjön a függetlenségük. Történeti értelemben leginkább a náci Németország 1933 utáni gyakorlatára használják: a hatalomátvétel után törvényekkel, személycserékkel és nyomással a társadalom és az állam minden területét a nemzetiszocialista párt irányítása alá rendelték.

48 A Wandervogel (vándormadár) a XX. század eleji német ifjúsági mozgalom (1901), amely a természetjárásra, közösségi önszerveződésre és a „vissza a természethez” eszményre épült, az iskolai-polgári fegyelemmel szemben. A két világháború között számos német kisebbségi ifjúság, így az erdélyi szászoké is, átvette formáit, amelyeket 1933 után a náci *Gleichschaltung* a Hitlerjugendbe olvasztott.

49 Monitorul Oficial nr. 124, 1937. VI. 1.

való tekintet nélkül ruházza Királyföld népére a tulajdonjogot, a vagyont a többséget, vagyis őket illeti” (Keleti Újság, 1937. június 19.). Az eredményt tárgyalásos-nyomásgyakorlásos úton érte el a román hatalom.⁵⁰

A román jogszabály felszámolta a szervezetet és felosztotta a teljes vagyont: egyrészt a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház (a szászok egyháza), másrészt az ugyanazon törvénnyel létrehozott Așezământul Cultural Mihai Viteazul (Mihai Viteazul Kulturális Alap) részesült belőle.⁵¹ Az ingatlanokat tételeken osztották meg; az ingó vagyont 75%-a került a Mihai Viteazul Kulturális Alaphoz. A megosztási elv viszont ingatlanok esetén is a 75%-os értékarány volt a románság javára. A vagyongosztás arányát az etnikai kvóta diktálta. A románokra jutó vagyonszám a román közhasznú kulturális alapítvány igazgatta volna, amelyet 1937. június 1-jén törvénnyel hoztak létre Nagyszeben (Sibiu) székhellyel; feladata Királyföld megyéiben a román kultúra, gazdaság és egészségügy támogatása volt. Az alap tulajdonképpen a korábbi szász közösségi vagyont jelentős részének „román kulturális” csatornába terelésére szolgált. A ténylegesen meg sem alakult kulturális alapot az uralkodó szinte rögtön a nagyszebeni ortodox püspökséggel helyettesítette.⁵²

A döntés két logikát egyesített. Elsősorban az állami központosítást és a kisebbségi (főleg felekezeti-közösségi) vagyonszám feletti közvetlen kontroll igényét. Az alapvető érv az volt, hogy a Királyföld lakosságának túlnyomó többsége már régóta román anyanyelvű. Az 1930-as évek Romániájában a kormányzat általános „unitárius” államépítő céljai kevésbé túrték a történelmi-korporatív testületek autonóm vagyongazdálkodását. Másodsorban a politikai-ideológiai háttér is meghatározó: a régió egészében erősödő radikalizálódás közegében a kormányzat igyekezett a szász intézményi vagyont a román és szász kulturális célok között megosztani, miközben a német kisebbség körében épp teret nyert a nemzetiszocialista befolyás. A következmény, hogy a szász iskola- és egyházfenntartás pénzügyi bázisa átrendeződött; az Evangélikus Egyház Romániában egy sor, korábban az Universitashoz kötődő vagyonelemet megkapott, de a közösségi vagyont többsége elvesztett a román kulturális célra létrehozott alap javára. Ez a szász intézményrendszer valós mozgásterét szűkítette az 1930-as évek végére. A rendezést Antonescu 1940-ben uralomra kerülő németbarát rezsimje sem fordította vissza. A rendezés tudatos iránya, hogy a korábban meglévő magyar részarányt a jövedelemmegosztásból teljesen megszüntették: „A magyarok tehát attól a tizennégy százaléktól is elesetek, amelyet 1876 óta kaptak a vagyontulajdonosoktól” (Keleti Újság, 1937. április 4.). „Ezek a magyarok június 1-ig még a vagyontulajdonosok voltak s most az új törvény a magántulajdonnak az alkotmányban lefektetett biztosítéka ellenére, minden ellenszolgáltatás nélkül elveszi tőlük azt, ami eddig az övék volt” (Keleti Újság, 1937. június 19.). Mikó Imre összegzése szerint a vonatkozó jogszabály „nem tett azonban említést a Királyföldön mintegy tizennégy százalékban élő magyarságról, amely az 1876. évi XII. törvény cikk szerint a vagyontulajdonosok s így mintegy tízmillió lejes vagyonszám részéből semmizték ki a királyföldi magyarságot. A Magyar Párt tiltakozására felelős kormányfőrák

50 Mikó, 1941, 181–182.

51 Fazakas, 2024b, 159.

52 Mikó, 1941, 182.

*megígérték, hogy utólag módot találnak a magyar lakosság kártalanítására. Erre azonban nem került sor...*⁵³

Egyébként a közös kisebbségi helyzet nem tüntette el a két erdélyi kisebbség, a magyar és szász közötti feszültségeket a két világháború között, de taktikai együttműködések időről időre létrejöttek. A két közösség sokszor ugyanazokért az erőforrásokért és intézményi pozíciókért versenyzett (iskolahálózat, városi hivatalok, kulturális befolyás). A Romániai Német Párt (Deutsche Partei) országos stratégiája többnyire a mindenkori kormánnyal való kiegyezést preferálta, nem pedig tartós „kisebbségi blokkot”, együttműködést a magyarokkal, és ez gyakran hűvössé tette a viszonyt. A magyar–német választási együttműködés gondolata többször felmerült, de rendre elakadt.

1938 őszén – Edit von Coler berlini megbízott közvetítésével – a német birodalmi szervek „összehangolást” (Gleichschaltung) erőltettek: a radikálisokat beolvasztották a központi Volksgruppenführerbe, lezárva a nyílt szakadást. II. Károly király 1938-as királyi diktatúrája amúgy is felszámolta a pártrendszert; ezután a romániai német/szász szerveződés is központi etnikai keret (korporatizmus) felé toldott.

Az egyházi és iskolai kérdés nyilván konfliktusosna volt a mérsékelték és a náci irányzat képviselői között. A szász lutheránus egyház a '30-as években következetesen ellenállt a nyílt náciasításnak (Glondys püspök környezete), ám erős nyomás alatt állt: a „népközösségi” vezetés saját „egyházpolitikát” akart, és „nemzeti” reformként próbálta egyházon belül is érvényesíteni a náci szervezési mintákat (ifjúság, sajtó, iskolák, személycserék). A városi polgárság és a földműves réteg eltérően reagált: a gazdasági válságban szociális jelszavak (munkaszolgálat, „önsegély”, hűség a „népi közösséghez”) különösen hatásosak voltak a szegényebb rétegekben; a konzervatív elit inkább pragmatikus államközi (román kormányzattal tárgyaló) vonalat vitt. A sajtó és az ifjúság radikalizálódása a zsidóellenességet is normalizálta (a korabeli német lapok diskurzusaiban jól kimutatható).

1940 novemberében (már Ion Antonescu diktatúrája alatt) a román állam jogi személyiséget adott a Deutsche Volksgruppe in Rumäniennek, széles szervezeti és kulturális jogosítványokkal, és egyetlen „kötelező” képviselővé tette⁵⁴ – a tényleges náci irányítás ekkor vált teljessé és intézményessé (Volksgruppenführer: Andreas Schmidt). A német oktatási intézményrendszer tényleges irányítása is e népközösségi keretekbe került át, de ez inkább az egyház történeti szerepének háttérbe szorításával járó nemzetiszocialista újrakerevezése volt az erdélyi szász politikának, mint az autonómia helyreállítása.

A szász Universitas 1937-es megszüntetése meggyengítette a közösség önfinanszírozási bázisát (iskolák, kulturális háló), miközben a politikai térben a náci „népközösségi” logika tört előre. A vagyoni átrendeződés (egyházi/állami kulturális célú megosztás) egyszerre illett bele a román állam centralizáló stratégiájába és a német/szász politikai mező kényszerű egységesítésébe (1938–1940). A következő lépcső – 1940 – már a „Volksgruppe” jogi monopolizációja volt; innen csak egy lépés volt a kényszmobilizáció és a Waffen-SS-be történő toborzás 1943–44-es gyakorlata.

53 Mikó, 1941, 182.

54 Lásd Fazakas, 2024b, 92.

Ami lényeges, hogy 1920 után az Universitas alapítványi jogi személyként élt tovább Romániában, továbbra is iskolai-egyházi célokra kezelve a vagyonát. De 1937-ben, az egyre bonyolódó belső és külső politikai körülmények között, a román állam felszámolta a középkori szász autonómia utolsó maradványát, az alapítványi formában működő Universitást, vagyonának nagy részét román politikai célokra térítve el. Az erdélyi szászok sorstragédiája pedig a második világháború, majd a szovjet típusú diktatúra alatt folytatódott (beleértve a szovjet deportálásokat, a szász lutheránus egyház vagyonának kommunista szellemiségű államosítását, a magánvagyonok államosítását); egészen az erdélyi németek tömeges kitelepedéséig. 1966-ban rögzítették, hogy „*a ma még Erdélyben élő szászoknak egyetlen kívánságuk van: hogy otthagyják hazájukat, miután tudják, hogy mártírságuknak semmi értelme sincs. Elveszetteknek érzik magukat, akik nem látnak semmi célt, semmi feladatot, semmi jövőt többé. Ezért vissza akarnak térni őshazájukba, ahonnan őseik évszázadokkal ezelőtt kivándoroltak.*”⁵⁵ Az erdélyi szászok és a magyarok közötti viszonyok nem voltak ellentmondásoktól mentesek a XIX. és XX. századokban. De a különleges szász közösség felszámolása egyike a sajnos túl számos erdélyi (Erdéllyel kapcsolatos) történelmi tévedéseknek.⁵⁶

Irodalomjegyzék

- Dragoman, D. (2007) 'Modernizare și naționalism: Sibiul la începutul secolului XX; competiția elitelor într-un oraș multicultural (1905-1945)', *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 7/1, 31–69.
- Egry, G. (2003) 'Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szászok politikai kultúrája a dualizmus idején', *Múltunk – politikatörténeti folyóirat*, 2003/2, 112–158.
- Fazakas, Z. J. (2021) *Nemzet, nemzetiség, kisebbség: A magyar és román nacionalizmus aszimmetriái 1784–1940 között*. Budapest: Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet.
- Fazakas, Z. J. (2023) 'Az első világháború utáni román agrárreform mint a nemzetállam kiépítésének eszköze'. *Jogtörténeti Szemle*, 21/1, 11–19.
- Fazakas, Z. J. (2024a) 'Unio Trium Nationum. Natio Transylvanica (?) – Az Erdélyi Nagyfejedelemség nemzetiségi kérdésre adott válaszai', *Glossa Iuridica*, 2024/3–4, 115–139.
- Fazakas, Z. J. (2024b) *A vastörvény: A román nemzetállam mint alkotmányos értékválasztás, annak továbbélése a román totális államokban és a nemzeti kisebbségek*. Kolozsvár: Forum Iuris.
- Ferdinandy G. (1902) *Magyarország közjoga (Alkotmányjog)*. Budapest: Politzer Zsigmond és fia.
- Gündisch, K. (2025) 'Sașii transilvăneni și unirea Transilvaniei cu România (1918–1920)' in Gräf, R. és Stanciu-Păscărița, D. (szerk.) *Schimbarea loialităților și reorganizare*

55 Név nélkül, 1966, 10.

56 2021-ben mindösszesen 22 907 fő vallotta magát németnek Romániában – ennek csak egy része (körülbelül fele) köthető a középkorban letelepedett erdélyi németek („szászok”) utódának. A szovjet típusú diktatúra bukásakor is még százezer feletti volt a németek aránya (119 462 fő 1992-ben). 1930-ban 745 421 fő vallotta magát németnek, ebből kb. 235 000 személy volt történelmi szász.

- instituțională. Germanii din România (1918–1928)*. Iași–Cluj-Napoca: Polirom–Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 111–136.
- Kwan, J. (2018) 'Transylvanian Saxon Politics And Imperial Germany, 1871–1876', *The Historical Journal*, 61/4, 991–1015.
- Leb, J. (2025) 'Sighișoara și Marea Unire de la 1918 în paginile gazetei Schäßburger Zeitung' in Gräf, R. és Stanciu-Păscărița, D. (szerk.) *Schimbarea loialităților și reorganizare instituțională. Germanii din România (1918–1928)*. Iași–Cluj-Napoca: Polirom–Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 229–246.
- Mikó, I. (1941) *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*. Budapest: Studium.
- Nagy, E. (1907) *Magyarország közjoga (Államjog). 6. kiadás*. Budapest: Athenaeum.
- Neugeboren, E. (1913) *Az erdélyi szászok*. Budapest: Nemzetiségi ismertető könyvtár.
- Név nélkül (1966) 'Kétszáz év erdélyi története szász szemüvegen át. Az erdélyi szászság mai reménytelen helyzete', *Transsylvania – Erdélyi Tájékoztató*, 8/2, 7–10.
- Pál, J. (2013) 'Erdély autonómiájának felszámolása és az erdélyi elitek', *Századvég*, 67/1, 5–17.
- Papp, J. (1939) 'Az erdélyi szászok jogállása a magyar uralom alatt', *Magyar Kisebbség*, 18/2, 41–46.
- Pukánszky, B. (2003) *Erdélyi szászok és magyarok*. Máriabesnyő–Gödöllő: Attraktor.
- R. Süle, A. (1987) 'Az erdélyi szászok helyzete a két világháború között', *Világtörténet*, 9/3, 96–113.
- Roth, H. (2025) 'Declarația de adeziune a sașilor din Transilvania din 8 ianuarie 1919' in Gräf, R. és Stanciu-Păscărița, D. (szerk.) *Schimbarea loialităților și reorganizare instituțională: Germanii din România (1918–1928)*. Iași–Cluj-Napoca: Polirom–Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 95–110.
- Sárközi, Z. (1963) *Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790–1848)*. Budapest: Akadémiai.
- Sárközi, Z. (1974) *Az erdélyi szászok 1848–1849-ben*. Budapest: Akadémiai.
- Szász, Z. (1989) 'Az összbírodalomtól a polgári Magyarorszáig' in Köpeczi, B. (főszerk.) és Barta, G. (szerk.) *Erdély rövid története*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 463–577.
- Teutsch, F. (1909) *Georg Daniel Teutsch. Geschichte seines Lebens*. Hermannstadt: W. Krafft.
- Veress, E. (2022) 'Az 1921. évi erdélyi román agrárreformról és az élő jogtörténetről' in Fábrián Gy. és Nagy J. T. (szerk.) *Sicut aequum est homini – iustum, aequum, bona fide*. Emlékkötet Nánási László tiszteletére. Kolozsvár: Forum Iuris, 151–158.
- Wittstock, W. (2025) 'Deplina libertate națională pentru toate popoarele conlocuitoare. Certificatul de naștere al României moderne: Declarația de unificare de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918' in Gräf, R. és Stanciu-Păscărița, D. (szerk.) *Schimbarea loialităților și reorganizare instituțională: Germanii din România (1918–1928)*. Iași–Cluj-Napoca: Polirom–Academia Română – Centrul de Studii Transilvane, 61–66.